

LDS Kauno skyrius

MENŲ INSTITUTAS
ART INSTITUTE

Tarptautinė mokslinė konferencija
Международная научная конференция
International scientific conference

LIETUVOS KRYŽDIRBYSTĖ TARPTAUTINIAME KONTEKSTE

**ЛИТОВСКИЕ КРЕСТЫ В МИРОВОМ КОНТЕКСТЕ
LITHUANIAN CROSSES IN WORLDWIDE CONTEXT**

Kaunas, 2005 11 10 - 11

Dainius Razauskas

Kultūros, filosofijos ir meno institutas, žurnalas „Liaudies kultūra“
Culture, Philosophy and Arts Research Institute, journal „The Folk Culture”

Keletas papildomų argumentų už „savą“ žodžio kryžiaus etimologiją

Kryžiaus ženklas įvairiais pavidalais aptinkamas beveik visame pasaulyje, tiek Eurazijoje, tiek abiejose Amerikose nuo pačių seniausių laikų. Paradoksas tas, kad patiems ankstyviesiems krikščionims kryžiaus ženklas ir Nukryžiuotojo vaizdinys nebūdingi, jie pradeda atsirasti tik apie V a. ir krikščionybės simboliais virsta tik apie VII – VIII a.

Kryžiaus ženklo nekrikščionišką prigimtį yra pabrėžęs ir lietuviškojo kryžiaus prieškrikščionišką kilmę numanęs ne vienas lietuvių tyrinėtojas, kaip antai T. Narbutas, daktaras J. Basanavičius, P. Galaunė.

Šiuolaikinės Lietuvos teritorijoje kryžiaus ženklas žinomas jau ant III tūkstantmečio pr.m.e. gintaro skridinių, be to, kryžiai ant VIII a. pabaigos–IX a. pajūryje aptiktų apskritų žalvarinių kabučių savo pavidalu akivaizdžiai liudija tradicijos tęstinumą.

Istoriniais laikais kryžiaus ženklą buvus naudotą nekrikščioniškose apeigose liudija rašytiniai šaltiniai. Antai „Sūduvių knygelė“, parašyta tarp 1520 ir 1530 m., pasakoja apie vaidilos burtus ieškant pavogto daikto ir nustatant vagį. Be visa ko kito, „jis ima du indelius, ir tas, kuris apvogtas, įdeda du pfenigus: vieną vagiui, o kitą sau. Vaidila įbrėžia į dubenį kryžių (*Creutz*) + su kreida. Į kurią pusę vagies pfenigas krypsta, į tą pusę jis nubėgęs, – tai galėtų būti pietūs, vakarai, šiaurė arba rytai”. Taigi čia kryžiaus ženklas akivaizdžiai siejamas su pasaulio šalimis, kaip ir daugelyje kitų senųjų kultūrų.

1582 m. J. Lasickis rašo, jog kažkokia dievybė vardu „Krikštas kapuose kryžius saugo”. Nors pastarojo autoriaus duomenys kartais gali būti abejotini, o ir Krikšto dievybės faktas dar neįrodo jo nekrikščioniškos kilmės, vis dėlto jis liudija nekrikščionišką kryžiaus *krikšto* sampratą.

Iškalbingas yra Sembos vyskupo Michaelio Junge's „Įsakas”, išleistas apie 1425–1427 m., kuriuo vietos gyventojams uždraudžiama statyti

kryžius: „Taip pat jokio kryžiaus (*crucem*) ant mirusiojo kapo tegu jie nestato, o pastatytus tegu nugriauna”. Toks daudimas kartu pasako, kad XV a. pradžios Sembos gyventojams kryžius statyti jau buvo įprasta ir kad Bažnyčios hierarchai tų jų kryžių nelaikė krikščioniškais. Tai pažymėjo ir J. Basanavičius, ir N. Vėlius. Tačiau kadangi tai kontrreformacijos laikai, esama šiuo klausimu ir kitokių nuomonių.

Šiaip ar taip, ir Livonijoje, kuriai priklausė Latvija ir Estija, 1630 m. buvo išleisti nurodymai, draudžiantys atlikti lybių apeigas: draudžiama statyti stogastulpius ir kryžius, o dvasininkija raginama naikinti stulpus ir kryžius. Dar 1693 m. spalio 4 d. Švedijos generalgubernatoriaus Livonijoje įsakas liepia „atkalbėti valstiečius nuo prietarų ir stambeldystės, o tiems reikalams naudojamus daiktus – kryžius (*Kreuze*), miškelius, krūmus, medžius, akmenis ir pan. – nuversti, iškirsti, sudaužyti ir drauge su aukomis [jiems] sudeginti”. Taigi M. Gimbutienės žodžiais, „to meto istoriniai šaltiniai pažymi, kad paprasti stulpai ir kryžiai buvo laikomi nekrikščioniškų apeigų atributais”. Pagaliau Lietuvoje net 1752 m. Žemaičių vyskupas Antanas Tiškevičius uždraudė statyti kryžiasulpniuose šventųjų statulėlės, o 1864 m. rusų generalgubernatorius Muravjovas uždraudė nešventintose vietose ne tik naujus kryžius statyti, bet ir senuosius taisyti.

1842 m. išleistuose „Žemaičių žemės prisiminimuose” L. A. Jucevičius pažymi, kad čia „kryžių palei kelią taip tanku, jog nuo vieno ligi kito vos kelios dešimtys žingsnių”. P. Galaunės žodžiais, „nė viena mūsų liaudies meno šaka nėra taip paplitusi po visą Lietuvą, kaip mediniai kryžiai. Devynioliktojo amžiaus pirmą pusę tų kryžių žemaičiuose tiek daug buvo, jog tarpas nuo vienas kito nebuvo didesnis, kaip kelios dešimtys metrų. Jei kitose Lietuvos dalyse ir buvo jų bent kiek mažiau, tai vis dėlto, kaip teisingai pastebėjo V. Šukevičius, jų paplitimo sritis sutampa su Lietuvos etnografinė siena”. Be to, „Lietuvos senosios kultūros garbei beveik visi žymesnieji mūsų kryžių tyrinėtojai kilmės klausimu, nors ir eidami prie jo išsprendimo ne vienokiais keliais, tačiau prieina vieną nuomonę: kryžiai yra senosios lietuvių kultūros padarinys”.

Pastaruoju metu senosios tradicijos tęstinumą Lietuvos kryžių pavidaluose ne kartą yra parodžiusi J. Zabulytė, kad „paminklinio medinio kryžiaus arba kryžiaus formos medžio-stulpo forma lengvai galėjo adaptuotis tarp pagoniškos religijos liekanas išlaikiusių kaimo gyventojų. [...] Pagal A. Varno duomenis, dar šio amžiaus pradžioje kaimo gyventojai

aiškiai skyrė kryžių 'tautinę' prigimtį – puošniai ornamentuotus, su stogeliais ir kopyltėlėm priskyrė prie 'savųjų', t.y. lietuviškųjų, o paprastus medinius kryžius vien su kančia vadino 'lenkiškais'".

Kalbant apie *kraigą*, kaip žodžio *kryžius* giminaitį lietuviškosios pastarojo etimologijos atveju, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad tradicinio namokraigas netiks savaime yra (įžambus) kryžius, būdingai akcentuojamas bei pagražinamas lėkiais, bet ir vieta, kur būdavo patalpinamas kryžius kaip toks ar jo artimas atitikmuo – kryžius ar „saulutė” apskritime, kitaip sakant, ratas, tekinis. Įsidėmėtina šiuo atžvilgiu Vilniaus kolegijos jėzuitų 1605 m. ataskaita, kurioje, be kita ko, apie lietuvius sakoma, jog „vežimų tekinius jie uždeda ant paties grūdų sandėlio kraiko, kad aitvaras, pavogęs grūdų, nenuneštų į kitų žmonių, kaimynų, svirnas. Taigi tuos tekinius tėvas daugelyje vietų nuvertė, o į jų vietą pastatė kryžius” – visai kaip kryžių ant bažnyčios stogo kraigo. Juoba kad ir slavuose, ypač pietų slavuose iki šiol paplitęs kryžiaus „su ratu-tekiniu” tipas, o Lietuvoje kryžiaus vietoje kartais atsiranda vadinamoji segmentinė žvaigždė. Čia dar galima prisiminti statomo namo stogą uždengus ant kraigo iškeliamą vainiką, juoba paprastai pakabintą ant tam sukalto kryžiaus, ir kitus daugiau ar mažiau buitinius „kryžiaus ant kraigo” atitikmenis.

Beje, čia reikia turėti galvoje, kad jau šumerų šventyklos prototipas buvo būtent svirnas, neretai išlikęs šventyklos dalių pavadinimuose; pavyzdžiui, Giparo durys Eanos šventykloje pavadintos 'svirno durimis'. Rusų mįslėse klėtis prilyginama cerkvei: „Klėtis pinta, aukštai suvesta”; „Klėtis pinta, aukštyn suvesta, šimto rublių duota” – cerkvė. XVI a. Prūsijos sūduviai svirne atlikdavo pagrindines šeimos apeigas, pavyzdžiui, nuėmus derlių, aukodavo ožį. J. Lasickis pasakoja: „Žmonėms susirinkus svirne, atvedamas ožys”, paskui giedant šventą giesmę šaukiami dievai; o „po to, kai visi dievaičiai, kiek tik jų yra, sušaukiami į svirną, žmonės visi kartu iškelia aukštai ožį ir laiko ją tol, kol giedama toji giesmė”. Panašiai Žemaitijoje, pasak jėzuitų Vilniaus kolegijos 1600 m. ataskaitos, „kai kur svirnuose yra saugomi į žemę įkasti nemaži akmenys, plokščiu paviršiumi apversti aukštyn, ne užkasti žeme, bet apkloti šiaudais; juos vadina deivėmis ir kaip grūdų bei galvijų saugotojus pamaldžiai garbina. Pati aukojimo vieta taip visų saugoma, kad niekas nedrįsta arčiau prisiantinti”, ir papjovus paršiuką, jo mėsos dalis speciali žynė aukotoja „nuneša į

svirną, kur minėtas deives tik ji viena, visiems atsitolinus, maldauja”. Tos pat senosios tradicijos palikimu galima laikyti ir tai, kad dar prieš Antrąjį pasaulinį karą „Suvalkijoje buvo įprasta gegužės mėnesio vakarais šeimai po dienos darbų susirinkti prie klėtyje įrengto mažo altorėlio – staltiese uždengto staliuko su kryželiu, švč. Mergelės Marijos paveikslu ir uždegtomis žvakėmis – ir kalbėti ar giedoti ‘gegužines maldas’ – švč. Marijos litaniją”. Negana to, pasak P. Galaunės, lietuviškos klėties „planas yra labai panašus į archajiškos graikų šventyklos planą”, o prieklėtis – į jos kolonadą, „ir tuo mūsų klėtis primena graikų šventyklos išrutulą”. Ir pirmosioms Lietuvoje medinėms „bažnyčioms formos pavyzdys galėjo būti lietuviškoji klėtis [...]. Tas yra mūsų bažnyčių prototipas. Išlikusios mūsų krašte nedidelės bažnytelės mums tą rodo”. Lietuvių klėtį, ar svirną, tad galima laikyti tiesiog „šeimynine šventykla”, o ant jos kraigo iškeltą „tekinį”, arba „saulutę” apskritime – jos kryžiumi. Pagaliau juk ir bažnyčios kryžius iškeliamas būtent ant jos kraigo.

Taigi, be to, kad kraigas (su lėkiais) pats savaime sudaro kryžių, jis dar ir kryžiaus vieta *par excellence*.

Suvokimą kraigą esant pagrindine, pirmiausiaja kryžiaus vieta tebeliudija ir XX a. tautosaka, kaip antai Marcinkonyse tarpukary užrašytas užkalbėjimas: *Kad apsisaugojus nuo perkūno, reikia veidu nusigręžti į debesį, persižegnoti ir tris kart pasakyti: „Kryžius ant kraigo, kryžius ant stogo, kryžius ant sienų. Kryžius ant šiaudo, kryžius ant spalio, kryžius ant medžio. Po kryžiu gimiau, po kryžiu augau, po kryžium kitus ouginu. Perkūne, many neliesk, žaibo nesiūsk. Pro šalį, pro šalį”*.

Arba štai tuo pat laikotarpiu Baisogaloje užrašytas atitinkamas užkalbėjimas: *Kryžius ant kraiko, kryžius ant stogo, kryžius ant šiaudų, kryžius ant spalių, kryžius ant medžių. Po kryžium gimiau, po kryžium augau, po kryžium kitus auginsiu. Perkūne, mane neliesk, žaibo nesiūsk. Pro šalį, pro šalį. Čia pavartota žodžio kraigas atmaina su dusliuoju šaknies formantu -k-*.

Taip pat verta apžvelgti įvairių žodžio kraigas giminaičių semantiką ir palyginti ją su tuo, kaip mes suprantame ir kam taikome buitįje kryžiaus sąvoką.

Pirmiausia tad ir atkreipsime dėmesį į kai kurias kryžiaus sąvokos buitines prasmes. Pavyzdžiui, pasakoje iš kapų sugrįžtantis numirėlis prisipažįsta: *Kad mane, idėję į grabą, su šermukšninėmis vytimis*

kryžkryžiais surište [...], tai aš ir nebegalėsiu pareiti namo. Tai jį tuoj su šermukšninėm vytim kryžkryžiais surišo. Panašiai žalnieriai turi diržus an krūtines, kryžium sudėtus, ko velnias negali kęsti (kaip ir mongolų budistų sukryžiuotų juostų nepakenčia jų piktosios dvasios). Kaip taikliai pastebėjo E. Usačiovaitė, „megzdami mazgą iš virvučių, mes jas sukryžiuojame“, panašiai pynės „struktūros pagrindas yra X formos kryžius – pagoniškas mazgo ženklas“, o „žiūrėdami į drobę iš arti, aiškiai matome jos struktūrą – mažyčius glaudžiai tarpusavy susikryžiausių siūlų kryželius. Galimas daiktas, jog ir siūlų kryžmiškumas kaip konstruktyvioji jėga turėjo reikšmės sakrališkam drobės įprasminimui“. Siūlai būdingai kryžiuojasi ne tik audinyje, bet ir kamuolyje; dėl to galima paminėti minklę: *Kur daugiausia kryžių? – Siūlų kamuolyje; taip pat mįslę: Kryžiai an kryžių, kryžiai an kryžių ir an tų kryžių kryžiai. – Kamuolys. Panašiai rusų mįslėje „Guli senis, dviem šimtais kryžių aprengtas“. – Siūlų kamuolys.*

Savo ruožtu *kráiglioti, kraiglióti* reiškia ‘raizgyti, painioti’: *Kraiglijojo [įstrižavo] siūlus vydama, kad nesmukty; tiesiog ‘vyti, vynioti (siūlus)’ ir apskritai ‘pinti’; Kraigliok daržinės sieną žabais; atitinkamai su priešdėliais, pavyzdžiui, sukraiglioti, sukraiglióti ‘suraizgyti, supainioti, sudraikyti’: Sukraiglióti siūlai, negaliu nė galo rast (Salamiestis, Kupiškie r.); Kraudamas vežimą, sukraigliók žabus, kad neišvirštų [taigi „sukryžiuok“]; Priešais buvo susikraigliojusios medžių šakos [taigi „susikryžiavusios“]; panašiai kraigoti, kraigóti ‘dėti, krauti nelygiai, netvarkingai, kraiglioti’: Kraigoti – ne ištisai, bet sukraipytai virgus, kartis sumesti [taigi kryžmai, „kryžiumi“]; Kraigok [vyk įstrižuodamas] siūlus ant vytuškos [taigi kryžiuodamas, „kryžium“] ir t.t.*

Šaknies formanto požiūriu įdomus yra veiksmažodis *kraizaloti* ‘raizgyti, kraiglioti’, pavyzdžiui: *Kam sukraizalojai siūlus?*

Toliau – *kreigas* ‘stogo viršus, šelmuo, kraigas’ ir *kreigaloti* ‘kreiglioti’, *kreigamedis* ‘sukryžiuotas pagalys ant stogo, kad vėjas kreigo nenuneštų’, *kreiglės* ‘kas supainiota, sukreigliota’, *kreiglėti* ‘narplioti, painioti’, *kreiglióti* ‘raizgyti, painioti, kraiglioti’, pavyzdžiui, *sukreiglióti* ‘sudraikyti, nelygiai sudėti, supinti, sukryžiuoti’: *Sukreiglioti siūlai – nebegalima rasti nei pradžios, nei galo; Vejant siūlus ant krijelio, reikia gerai sukreiglioti, kad neirtų; Malkas pečiuoj bet kaip sukreiglijo; kreiglys ‘stogo žirgelis’ (būtent „kraigo kryžius“); taip pat kreikas ‘viršutinė stogo dalis, šelmuo’ [kraigas], kreikótis ‘raizgytis’ ir t.t.*

Šaknies formanto požiūriu šiuo atveju įdomūs yra *kreizokas* 'kreivumas, kreivuma', *kreižoti*, *kreižoti* 'nelygiai, kreivai ką daryti', *sukreižoti*, *sukreižoti* 'nelygiai sukrauti, sužagaroti'; *kreizulioti* 'vingiuoti, kraipyti', *sukreižuoti* 'nedailiai sudėti, sukryžiuoti', o ypač – *kreižinti* 'netiesiai arti', *kreižiotas* 'kryžiais raštuotas (apie audeklą)': *Kreižiotas* milas: *kryžių kryžiais* išraštuotas. Žodis *kreižiotas* fonetiškai niekaip negali būti išvestas iš žodžio *kryžius* – gali būti tik atvirkščiai, jei nenorime teigti šiuodu žodžius esant išvis tarpusavy nesusijusius.

Toliau dar *krigrāgas* 'ožiukas javams, dobilams džiovinti', *krigulis* 'iškreivojimas vingis', *kriguliuoti* 'kreivoti'; įdomus čia ir *krīzikas* 'kryžmai sudėtas javų kūgis (kupetys)' (plg. *kreižoti* pavartojimo pavyzdį: *pėdus sukreižójo*).

Kaip akivaizdžiai matyti, *kraigui* giminiškų lietuvių žodžių semantika visiškai sutampa su kryžiaus sąvokos buitine semantika, o kai kurie iš tų žodžių ir fonetiškai taip priartėja prie *kryžiaus*, kad vargiai ir begalima juos laikyti nesusijusius.

Some additional arguments for the local origin of Lith. *kryžius* 'cross'

Prechristian crosses are known almost all over the world. They are also attested in prechristian Lithuania by archeologic material and were used still later in the old tradition as is evident from written historical sources. The Church had even been forbidden the erection of wooden crosses for Lithuanian peasants as pagan, but in vain, and Lithuania in the 19th and early 20th centuries was renowned as a "Land of Crosses". This makes a premise for the attempt to explain the Lithuanian word for cross *kryžius* (and maybe also *krikštas*) on the grounds of Lithuanian language (perhaps as contamination of corresponding local words with the borrowings from Slavic *križ and **kr'st*).

Phonetically we might think of the Lith. *kraigas* 'ridge' and its cognates as the related group of words. They would fit semantically too because the roof ridge constitutes a kind of cross by itself (if looked upon from the side), and its cognates *kraiglioti*, *kreiglioti* etc. mean 'tangle, interlace' something (threads, yarn, for instance) by crossing. Cf. especially, from the formal standpoint too, *kreižiotas* 'of cross-like pattern (about fabric)'. The latter cannot derive from the *kryžius* anyway, only the other way round, if we claim their connection at all.